

Verplichte roulatie van accountantskantoren: Een benadering vanuit praktisch, empirisch en theoretisch perspectief

Anna Gold, Corinna Ewelt-Knauer en Christiane Pott

SAMENVATTING Naar aanleiding van de voorstellen van de Europese Commissie heeft de Tweede Kamer in Nederland inmiddels ingestemd met het voorstel dat organisaties van openbaar belang (OOB's) iedere acht jaar verplicht moeten rouleren van accountantskantoor om zo de onafhankelijkheid van de accountant te waarborgen. Dit artikel behandelt verplichte kantoorroulatie vanuit praktisch, empirisch en theoretisch perspectief, door de belangrijkste opvattingen van de verschillende stakeholders in praktijk te bespreken, een overzicht te geven van onderzoek omtrent de effecten van roulatie en de duur van de controletermijn op de controlekwaliteit, en door op de mogelijke gevolgen voor de marktconcentratie en kosten in te gaan.

RELEVANTIE VOOR DE PRAKTIJK Het is onmogelijk alle consequenties van verplichte kantoorroulatie te voorspellen maar dit artikel geeft een overzicht van de aspecten die daarbij een rol kunnen spelen. Deze aspecten kunnen door zowel ondernemingen als accountantsorganisaties in ogenschouw genomen worden tijdens hun voorbereidingen op de aankomende wetswijzigingen. De bevindingen van dit artikel zijn verder relevant voor aandeelhouders, bestuurders en commissarissen van OOB's, omdat ook zij een belangrijke rol vervullen bij het benoemen van de controlerende accountant.

1 Inleiding

Eind 2011 stelde Eurocommissaris Michel Barnier (Interne Markt, Europese Commissie) de onafhankelijkheid van de accountant ter discussie met zijn voorstellen voor de hervorming van de markt voor controle-

opdrachten en de onafhankelijkheid van de accountant. Roos (2012) geeft een uitgebreid overzicht van deze Europese voorstellen. Zo werd onder andere gepleit voor de invoering van een verplichte roulatie van accountantskantoren voor controles van organisaties van openbaar belang (OOB's) elke zes tot negen jaar (Europese Commissie, 2011). De meningen hierover in het Europese Parlement (EP) zijn echter verdeeld. Zo liet de Commissie van Economische en Monetaire Zaken in maart 2013 doorschemeren een voorkeur te hebben voor verplichte aanbesteding ('tendering') eens in de zeven jaar, in plaats van een verplichte roulatie (Irvine, 2013). De Juridische Commissie van het EP heeft zich in april 2013 uitgesproken voor verplichte kantoorroulatie na veertien in plaats van zes tot negen jaar. Op dit moment staat de plenaire stemming door het EP voor eind 2013 gepland (Tysiac, 2013).

Deze voorstellen en wetswijzigingen zijn vooral gekenmerkt door de opvatting dat accountants na langdurig controles uit te voeren bij een cliënt geneigd zouden zijn om discutabele boekhoudkundige aspecten te accepteren. Enkel partnerroulatie (tegenwoordig in Nederland verplicht bij OOB's) zou dus niet voldoende zijn om de onafhankelijkheid van de accountant te waarborgen, maar het verkorten van de relatie zou een oplossing kunnen zijn. Daarnaast wordt getracht om de concurrentie tussen accountantskantoren te versterken.

De huidige stappen op Europees niveau zijn niet nieuw. Vooral na het Enron-schandaal werd verplichte kantoorroulatie voorgesteld als een mogelijke op-

lossing voor onafhankelijkheidsproblemen. In 2006 werd in een voorstel tot herziening van de Achtste EU-richtlijn (Europese Commissie, 2006) de mogelijkheid opgenomen tot roulatie van accountantskantoren. Frankrijk verwierp verplichte roulatie al in 1998, kort voor de geplande invoering van de wetgeving. In Duitsland werd na het dreigende faillissement van Metallgesellschaft verplichte roulatie in het politieke debat geïntroduceerd door de Deutsche Bundesbank. Tot slot besloten zowel de Duitse als de Franse wetgevers om verplichte partnerroulatie in te voeren als een alternatief om de onafhankelijkheid van de openbaar accountant te waarborgen en daarmee de kwaliteit van de accountantscontrole te verbeteren.

In de Nederlandse politiek hebben roulatievoorstellen inmiddels geleid tot een goedgekeurd wetsvoorstel. Op 14 februari 2012 stemde de Tweede Kamer in met het voorstel dat OOB's iedere acht jaar verplicht moeten rouleren van accountantskantoor. De Eerste Kamer heeft op 11 december 2012 in ruime meerderheid ingestemd met het voorstel, dat op 1 januari 2016 in werking zal treden. Volgens recente ontwikkelingen in de Tweede Kamer wordt verplichte kantoorroulatie mogelijk aangepast in harmonie met de ontwikkelingen van de Europese wetgeving (Dijsselbloem, 2013).

In de internationale context kunnen diverse andere landen worden genoemd die reeds een verplichte kantoorroulatie hebben ingevoerd, zoals Brazilië, India of Italië. Er zijn echter ook landen die dergelijke verplichtingen weer hebben afgeschaft, zoals bijvoorbeeld Spanje en Canada. Bovendien hebben veel nationale wetgevers het voorstel in het verleden uitvoerig besproken, zoals bijvoorbeeld Zweden, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Dit artikel geeft in de eerste plaats een overzicht van de meningen over verplichte kantoorroulatie, gezien vanuit het perspectief van verschillende stakeholders (paragraaf 2). Vervolgens zullen de argumenten van het politieke debat worden onderzocht in het licht van de huidige wetenschappelijke kennis (paragraaf 3). Het artikel sluit af met een conclusie.

2 Verplichte kantoorroulatie vanuit praktisch perspectief

Zoals de discussie in het Europese Parlement al laat zien, zijn de meningen met betrekking tot verplichte kantoorroulatie sterk verdeeld. Zo kijken toezichthouders er anders tegenaan dan bijvoorbeeld accountants zelf. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste opvattingen van verschillende stakeholders in de praktijk, op zowel nationaal als internationaal niveau.

2.1 Toezichthouders

In de discussie over verplichte roulatie brengen toezichthouders het argument naar voren dat de duur van

de controletermijn de onafhankelijkheid en professioneel-kritische instelling van de accountant negatief zou kunnen beïnvloeden. Ten eerste wordt het risico genoemd dat de accountant te vertrouwd raakt met de cliënt en daardoor minder kritisch kijkt naar zijn aanpak van de controle, de zogenoemde '*familiarity threat*' (IFAC, 2008). Ten tweede verwijst men naar het risico dat de accountant te geroutineerd raakt. Terwijl een accountant in de eerste jaren van een opdracht creatieve en onverwachte controle-aanpakken kiest, neemt de kans later toe dat controleprogramma's te statisch worden (AICPA, 1978; GAO, 2003). Een roulatie zou mogelijk het te vanzelfsprekend voortvaren op documentatie van voorgaande jaren kunnen voorkomen. Een controle door een nieuwe, onpartijdige accountant zou de kwaliteit van de accountantscontrole weten te verhogen (FRC, 2010).

Is verplichte roulatie volgens toezichthouders de beste oplossing voor deze problemen? Op Nederlands vlak reageerde de Autoriteit Financiële Markten (AFM) vooral positief op wetsvoorstellen van de Europese Commissie omtrent transparante aanbestedingsprocedures van accountants, maar uitte twijfels over de noodzaak om de accountant verplicht te laten rouleren (AFM, 2012a). In een recentere reactie op de reeds geïmplementeerde verplichte kantoorroulatie in de Nederlandse wetgeving karakteriseert de AFM de totale gecombineerde opdrachtperiode van maximaal zes jaar als redelijk, maar zet vraagtekens bij de noodzaak om de totale opdrachtperiode te allen tijde te beperken tot zes jaar (AFM, 2012b).

De Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB) publiceerde in 2011 een conceptrapport waarin discussie wordt gestimuleerd omtrent de mogelijkheid verplichte roulatie ook in de Verenigde Staten te implementeren. Het officiële standpunt van de PCAOB is nog niet duidelijk, maar de persoonlijke mening van bijvoorbeeld PCAOB-lid Jay Hanson laat zien dat men vraagtekens zet bij de causale link tussen de duur van de accountant-cliëntrelatie en het falen van de accountant. Hanson gelooft persoonlijk niet dat verplichte roulatie in de VS ingevoerd zal worden (Anoniem, 2013). Recent heeft het Financial Services Committee van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden een wetsontwerp gepresenteerd dat voorstelt om het invoeren van verplichte kantoorroulatie door het PCAOB in de Sarbanes-Oxley Act te verbieden (FSC, 2013).

2.2 Het accountantsberoep

Het accountantsberoep - ongeacht de grootte van het kantoor - beschouwt een positieve invloed van de verplichte roulatie op de kwaliteit van de accountantscontrole als uiterst twijfelachtig. Uit reacties op de PCAOB-voorstellen omtrent de invoering van verplichte

kantoorroulatie (PCAOB, 2011) blijkt bijvoorbeeld dat PwC zelfs het gevaar ziet dat een dergelijke implementatie de kwaliteit van de controle zou reduceren omdat de accountant de kennis en expertise over de cliënt, haar processen, systemen, werknemers en risico's bij een wissel kwijtraakt (PwC, 2012). Cliëntspecifieke expertise is belangrijk, omdat een accountant met veel kennis over de cliënt minder genooddaakt is om op de verklaringen van het management te steunen en eerder onafhankelijke oordelen kan vellen (Solomon, Shields & Whittington, 1999). Grant Thornton voegt toe dat de accountant na een verplichte wissel onvoldoende tijd beschikbaar heeft om deze cliëntspecifieke kennis weer op te bouwen (GT, 2009). Een ander vaak aangevoerd tegenargument is dat verplichte roulatie de effectiviteit en rol van de audit committee vermindert. Doel van het audit committee is om te allen tijde de meest geschikte accountant te kiezen, en dat zou in sommige gevallen (bijvoorbeeld tijdens een fusie) juist de huidige accountant kunnen zijn, maar in deze situaties zou een bedrijf desondanks verplicht zijn om van accountant te wisselen (KPMG, 2011). Verder voorkomt een periodieke roulatieverplichting de investering van accountantskantoren in industriespecifieke kennis van de medewerkers. Dit kan volgens BDO Seidman zo ver gaan dat bepaalde cliënten mogelijk niet meer kunnen worden aangenomen, omdat de kantoren niet over de juiste industriespecifieke expertise beschikken (BDO Seidman, 2003). Als gevolg daarvan zou verplichte roulatie de keuze van accountantskantoren dusdanig beperken dat cliënten worden gedwongen een accountantskantoor te kiezen terwijl industriespecifieke deskundigheid bij dat kantoor onvoldoende is (PwC, 2011). Deze argumenten worden ook door de Amerikaanse beroepsorganisatie American Institute of Certified Public Accountants (AICPA, 2011) onderkend. De AICPA stelt verder dat de invoering van verplichte roulatie tot extreem hoge kosten zou leiden.

In Nederland zijn soortgelijke geluiden te horen vanuit de accountantspraktijk. De Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (NBA) wees in haar eerste reactie op de door minister Plasterk gepresenteerde initiatiefnota 'De accountancy na de crisis' op wetenschappelijk onderzoek dat bevestigt dat fraudegevallen juist in de eerste jaren van een accountant-cliëntrelatie vaker voorkomen, en dat kantoorwisseling kostenverhogend werkt (NBA, 2011). Verder pleitte de NBA (2012) voor een gespreide invoering van verplichte kantoorroulatie. Uit reacties op de voorstellen van Eurocommissaris Barnier en het (inmiddels aangenomen) wetsvoorstel in Nederland blijkt dat verplichte roulatie volgens Deloitte en E&Y zou leiden tot het stijgen van kosten en de afname van binnen het kantoor opgebouwde kennis (Anoniem, 2011; Majoor en Roos, 2011; E&Y, 2012). De bestaande partnerroulatie is volgens

deze kantoren voldoende om de kwaliteit van de controle te waarborgen. Tot soortgelijke conclusies komt Roos (2012) in zijn uiteenzetting van de Europese wetsvoorstellen. Bij besluit de accountant te laten rouleren, heeft interne roulatie zijn persoonlijk voorkeur, omdat kantoorroulatie dreigt te leiden tot afnemende controlekwaliteit, stijgende kosten en een beperking in de keuzevrijheid van sommige ondernemingen. In een eerdere publicatie argumenteert Roos (2004) dat een roulatieverplichting (op zowel kantoor- als partnerniveau) niet past in een Europese benadering die gebaseerd is op principes (in plaats van regels), waar de accountant in geval van bedreigingen voor zijn afhankelijkheid zorgt voor additionele waarborgen, passend bij de omstandigheden. Roos (2004) pleit ervoor om het besluit over kantoorroulatie over te laten aan de auditcommissie. Eimers (2012) wijst op verdere consequenties van verplichte kantoorroulatie voor de accountantspraktijk; bijvoorbeeld veranderingen in de frequentie en kwaliteit van opdrachtoffertes.

2.3 Controlecliënten

De meningen van de controlecliënten variëren als het gaat over verplichte roulatie van hun accountant. Ten eerste delen vertegenwoordigers van het bedrijfsleven de angst van toezichthouders dat een lange duur van de accountant-cliëntrelatie het vermogen van de accountant vermindert om continu en kritisch de cliënt te evalueren (Barton, 2002; Zeff, 2003). De controlecliënten twijfelen echter of verplichte roulatie de juiste oplossing is. VNO-NCW laat in een persbericht weten dat de invoering van verplichte kantoorroulatie tot onnodige en hoge kosten voor het bedrijfsleven zal leiden (VNO-NCW, 2012). Verder delen bedrijven de zorgen van het accountantsberoep omtrent de mogelijkheid tot afnemende deskundigheid van het controleteam en daarmee een daling in de controlekwaliteit (Anoniem, 2012). Men is ook bang dat een dergelijke verplichting ertoe kan leiden dat vooral grote bedrijven een beperkte keuze tussen geschikte accountantskantoren krijgen (Johnson, 2012). Verder vrezen zij dat frequente roulaties ertoe zullen leiden dat hun werknemers aanvallend een gereserveerde houding aannemen ten opzichte van een nieuw controleteam, wat de controle zou kunnen belemmeren en vooral een negatieve impact zou kunnen hebben op het opsporen van fouten en fraude (Stringer, 2012). Uit een internationaal onderzoek van KPMG onder leden van auditcommissies blijkt dat een grote meerderheid geen voordeel ziet van een verplichte roulatie (KPMG, 2013).

2.4 Aandeelhouders

Het zwaartepunt van de kritiek vanuit aandeelhouders is dat bij een invoering van verplichte kantoorroulatie een dergelijke roulatie moeilijk te onderscheiden is van een vrijwillige roulatie. Dit zou een negatief effect op

de informatiekosten van de aandeelhouders kunnen hebben (Bigus & Zimmermann, 2007). Een groep Europese institutionele beleggers (waaronder de Nederlandse VEB) reageerde op de voorstellen van Barnier met het voorstel om de roulatietermijn te verlengen naar 15 jaar. In Nederland reageerde Eumedion (belangenbehartiging voor aangesloten institutionele beleggers) negatief op de voorstellen van de Europese Commissie en pleitte voor een verplichte periodieke aanbesteding van de controleopdracht, in plaats van een verplichte roulatie (Abma, 2012).

3 Verplichte roulatie vanuit empirisch en theoretisch perspectief

Meerdere wetenschappelijke studies hebben het effect van een (verplichte) roulatie van accountantskantoren op controlekwaliteit onderzocht, met name door te analyseren of de kwaliteit afneemt naarmate de duur van de relatie tussen accountant en cliënt toeneemt. Ons volgende overzicht van de onderzoeksresultaten volgt de gekozen onderzoeksmethodologie, te weten enquêtes, archiefonderzoek, experimenten en analytische onderzoeken.

Vervolgens worden de kosten en baten bij de invoering van verplichte kantoorroulatie besproken. Ten slotte ligt de focus op de invloed van verplichte roulatie op competitie en marktconcentratie.

3.1 Effect van verplichte roulatie op controlekwaliteit

3.1.1 Enquêtes

De resultaten van enquêtes over onafhankelijkheid van de accountant variëren behoorlijk. Ten eerste zijn ze sterk afhankelijk van het soort deelnemers. Ten tweede wordt in sommige onderzoeken ingegaan op de waargenomen onafhankelijkheid ('onafhankelijkheid in schijn'), terwijl andere studies de focus leggen op de werkelijke onafhankelijkheid ('onafhankelijkheid in wezen'). Niet-professionele beleggers vinden dat de onafhankelijkheid tijdens een partnerroulatie even sterk verbeterd als tijdens een verplichte kantoorroulatie (Kaplan & Mauldin, 2008); volgens dat onderzoek is er dus geen aanleiding voor een verandering van de huidige regelgeving, omdat partnerroulatie al een geschikt alternatief is voor kantoorroulatie. Volgens resultaten uit enquêtes onder hoofden juridische zaken (Moody, Pany & Reckers, 2006) en MBA- en rechtenstudenten (Gates, Lowe & Reckers, 2007) wordt van verplichte kantoorroulatie echter meer invloed verwacht dan van slechts een partnerroulatie. In het algemeen beoordelen accountantskantoren en hun cliënten verplichte kantoorroulatie als een geschikt middel om de waargenomen onafhankelijkheid van de accountant te verbeteren (O'Leary & Radich, 1996). Het verwachte effect van verplichte kantoorroulatie op de fei-

telijke onafhankelijkheid van de accountant ('onafhankelijkheid in wezen') wordt echter minder positief beoordeeld (Cameran, Merlotti & Di Vincenzo, 2005). Bestuurders van gecontroleerde ondernemingen geven bijvoorbeeld aan dat zij bij een langere duur van de relatie met hun accountantskantoor eerder beperkingen in de controleverklaring verwachten dan bij een korte duur (Copley & Doucet, 1993). Bovendien geven bedrijven aan dat ze bij een korte duur eerder in staat zijn om de accountant tegen te spreken, wat dus een gebrek aan onafhankelijkheid juist na een kantoorroulatie zou aantonen (Iyer & Rama, 2004).

3.1.2 Archiefonderzoek

Talrijke archiefstudies (met andere woorden evaluaties van historische gegevens) onderzoeken ook het effect van een verplichte kantoorroulatie op de controlekwaliteit. Deze studies kunnen worden onderscheiden op basis van hoe controlekwaliteit wordt gemeten:

Sommige studies gebruiken bijvoorbeeld de *controleverklaring* zelf als een proxy voor de kwaliteit van de accountantscontrole en komen tot de conclusie dat bij een lange controletermijn de kans op een verklaring met beperkingen aanzienlijk hoger is (Vanstraelen, 2000; Levinthal & Fichman, 1988).

Andere onderzoeken voorspellen de kwaliteit van de controle door naar de juistheid van de toelichtende paragraaf omtrent de *continuïteitsveronderstelling* te kijken. Echter, de meerderheid van deze studies toont geen verband aan tussen de nauwkeurigheid van een dergelijke strekking van de controleverklaring en de controletermijn (Jackson, Moldrich & Robuck, 2008; Ruiz-Barbadillo, Gomez-Aguilar & Carrera, 2009; Knechel & Vanstraelen, 2007). Slechts één onderzoek komt tot de conclusie dat de kans op een toelichtende paragraaf vanwege twijfel over de continuïteit in de eerste jaren van de controle groter is dan in latere jaren (Geiger & Raghunandan, 2002).

Er zijn verder empirische studies die de kwaliteit van een controle meten door vast te stellen of de accountant heeft gefaald ('audit failure'). Talrijke onderzoeken tonen een grotere waarschijnlijkheid van accountantsfouten aan in de eerste jaren van de controletermijn (Walker, Lewis & Casterella, 2001; Carcello & Neal, 2000; Raghunathan, Lewis & Evans, 1994; Stice, 1991; St. Pierre & Anderson, 1984). Echter blijkt ook dat de kans op falen na een bepaalde tijd, met name na zeven jaar (Nashwa, 2004), weer stijgt.

Recente archiefonderzoeken zijn steeds vaker gebaseerd op zogenaamde *accruals* (overlopende posten), met andere woorden het verschil tussen winst en cash flow. Hoge *accruals* (zowel positief als negatief) kun-

nen duiden op *earnings management* (resultaatsturing), hetgeen onder andere een lage kwaliteit van de gerapporteerde winsten impliceert. Een nauwe relatie tussen de accountant en zijn/haar cliënt blijkt de kwaliteit van de gerapporteerde winst te verhogen (Chen, Lin & Lin, 2008; Myers, Myers & Omer, 2003), hoewel deze positieve relatie wellicht kan omkeren op een bepaald moment in de controletermijn. In de literatuur worden periodes van vijf jaar (Chi & Huang, 2005), maar ook van 13 tot 15 jaar (Davis, Soo & Trometer, 2009) besproken. De invloed van de accountantroulatie op de kwaliteit van het gerapporteerde resultaat lijkt ook afhankelijk te zijn van het vrijwillig of vanwege wettelijke voorschriften veranderen van accountant door de onderneming, hoewel de resultaten hier niet eenduidig zijn. Zo laat bijvoorbeeld een Italiaanse studie zien dat het hoogste niveau van earnings management in de periode onmiddellijk na een verplichte roulatie waar te nemen is, terwijl een vrijwillige roulatie earnings management reduceert (Cameran, Prencipe & Trombetta, 2008). Tot een andere conclusie komt een studie uit Korea, waarin wordt gevonden dat het niveau van earnings management juist lager is wanneer roulatie verplicht is (Kim, Min & Yi, 2004).

Ten slotte is er een aantal studies die de controlekwaliteit met *overige proxies* bepaalt. Uit een analyse van de onderzoeken van de Securities and Exchange Commission (SEC) blijkt bijvoorbeeld dat de kans op onjuiste financiële verslaggeving groter is in de eerste drie jaar van een controletermijn. Echter, deze studie vindt geen significante positieve relatie tussen de controletermijn als geheel en het aantal opgespoorde gevallen van fraude (Carcello & Nagy, 2004). Een andere studie laat zien dat de controletermijn niet systematisch gerelateerd is aan het aantal controle-uren (O'Keefe, Simunic & Stein, 1994). Een negatieve relatie tussen de kwaliteit van de accountantscontrole en de controletermijn wordt aangetoond in een studie, die de basis van de resultaten van de kwaliteitscontrole als maatstaf hanteert voor controlekwaliteit (Deis & Giroux, 1992).

3.1.3 Experimentele studies

Het grote voordeel van experimenteel onderzoek is dat zij de onderzoeker de mogelijkheid geeft een variabele te manipuleren die aan de hand van archiefonderzoek of enquêtes niet te meten valt. Bijvoorbeeld komt verplichte kantoorroulatie in de meeste landen nog niet voor, waardoor het onmogelijk is het effect hiervan te meten. Experimentele studies tonen grotendeels aan dat verplichte kantoorroulatie een positieve invloed op de onafhankelijkheid van de accountant heeft (Dopuch, King, & Schwarz, 2001; Wang & Tuttle, 2009). Wanneer accountants in een experiment weten dat er in het volgende jaar een wisseling plaats zal vinden, zijn zij bij conflicten met de cliënt eerder bereid een afkeurende

verklaring af te geven (Arel, Brody, & Pany, 2006). Verder wordt experimenteel aangetoond dat markten zonder verplichte kantoorroulatie leiden tot de hechtste relaties tussen accountant en cliënt en de hoogste materialiteit voor de accountantscontrole (Bates, Ingram & Recker, 1982). Daarentegen bleek uit een andere studie dat kantoorroulatie, noch van de partners noch van de kantoren, de druk vanuit de cliënt vermindert (Hatfield, Jackson & Vandervelde, 2011).

3.1.4 Analytisch onderzoek

Analytisch onderzoek tracht de individuele invloeden op verplichte roulatie en hun relaties theoretisch te reconstrueren met behulp van wiskundige modellen. Analytische bevindingen suggereren aan de ene kant een positieve invloed van verplichte kantoorroulatie op onafhankelijkheid van de accountant, vooral in het geval van hoge marktconcentratie en zeer gespecialiseerde controlediensten (Gietzmann & Sen, 2002). Aan de andere kant toont het analytisch model van Summer (1998) dat verplichte roulatie ook nadelige uitwerking kan hebben op de onafhankelijkheid, zoals het verlies van de prikkel om een goede "reputatie van eerlijkheid" te creëren. Resultaten van een verdere analytische studie tonen aan dat de kwaliteit van de controle afneemt naarmate de controletermijn toeneemt, met een dieptepunt in de laatste periode van de controle (Elitzur & Falk, 1996). Daarnaast lijkt een beperkte controletermijn het risico van collusie niet te verminderen (Arrunada & Paz-Ares, 1997).

Van Nieuw Amerongen en Quadackers (2012) discussiëren mogelijke consequenties van verplichte kantoorroulatie voor de professioneel-kritische instelling van de accountant op basis van het model van Nelson (2009). Terwijl roulatie prikkels kan verminderen die de onafhankelijkheid van de accountant aantasten, kunnen er mogelijk negatieve prikkels ontstaan, bijvoorbeeld het tijdelijk tegen een lage fee aanbieden van de accountantscontrole, waardoor de kwaliteit van de dienstverlening kan dalen. Verder wijzen de auteurs op het mogelijke verdwijnen van klant- en branchespecifieke kennis op het moment van roulatie.

3.2 Invloed van verplichte kantoorroulatie op de verhouding van kosten en baten

Kantoorroulaties kunnen leiden tot verschillende *kosten*. Denk als eerste aan de voorbereidingskosten van de nieuwe accountant, die worden gemaakt om de organisatie van de cliënt te begrijpen. De cliënt moet daarbij voornamelijk bereid zijn haar personeel hulp te verlenen om dit leerproces te ondersteunen (PCAOB, 2011). Onderzoeksbevindingen uit Zuid-Korea bevestigen deze verwachtingen (Ebimobowei & Keretu, 2011). De PCAOB bespreekt momenteel een stijging van 20% van de controlekosten in verband met een verplichte roulatie. Lan-

den zoals Canada en Spanje hebben verplichte roulatie van accountantskantoren met name vanwege de kostenstijging afgeschaft. Ervaringen uit Italië daarentegen tonen aan dat roulaties vaak worden gebruikt om te onderhandelen over lagere uurtarieven per controle-uur, hetgeen dus op z'n minst gedeeltelijk kan leiden tot een reductie van de kosten aan ondernemingskant (Barton, 2002). De resulterende prijsconcurrentie en de druk op de kosten wordt echter in het huidige debat over de voorstellen van de Europese Commissie in verband met mogelijke kwaliteitsverlaging uiterst kritisch beoordeeld (KPMG, 2010; IDW, 2012a; E&Y, 2011). Daarentegen hebben beleggers herhaaldelijk hun bereidheid getoond om extra kosten te dragen, wanneer dit zou leiden tot een positieve invloed op de kwaliteit van de accountant-controle (CFA, 2011). Empirische bevindingen hebben eveneens bevestigd dat beleggers hogere controlekosten accepteren wanneer dit leidt tot betere verslaggevingkwaliteit (Schipper & Vincent, 2003; Teoh & Wong, 1993). Uit onderzoek in de VS blijkt dat 38% van de Amerikaanse accountants en 65% van de *Fortune 1000-bedrijven* ervan uitgaan dat de door beleggers ervaren onafhankelijkheid van de accountant ('onafhankelijkheid in schijn') toeneemt met een verplichte roulatie, zelfs als de kosten van de verplichte roulatie de werkelijke voordelen te boven gaan (GAO, 2003; 2004). Een enquête onder Britse financiële bestuurders toont ook aan dat de kosten van een verplichte roulatie als beduidend hoger worden beoordeeld, dan hun voordelen (Hussey & Lan, 2001).

De Europese Commissie verwacht een positieve invloed op de gepercipieerde onafhankelijkheid van de accountant en voorspelt positieve reacties vanuit de kapitaalmarkt (Europese Commissie, 2011). Ook beweren politieke stakeholders dat de kosten van de verplichte roulatie lager zijn dan de kosten die gemaakt zouden worden indien beleggers het vertrouwen in de financiële verslaggeving zouden verliezen (The Conference Board, 2003). Verder wordt door politieke stakeholders gesteld dat grote boekhoudschandalen onmiddellijk kunnen worden voorkomen door verplichte roulatie. Dat betekent indirect dat ook het verlies van reputatieschade van de accountant en de daaruit voortvloeiende daling van de omzet voor de controle- en non-auditdiensten voorkomen zou kunnen worden, hetgeen anders onvermijdelijk zou zijn in geval van een boekhoudschandaal (Krishnan & Krishnan, 1996). Ten slotte wijzen de politieke stakeholders erop dat verplichte roulatie de geloofwaardigheid van financiële verslaggeving kan versterken, hetgeen op haar beurt leidt tot lagere vermogenskosten (Jensen & Meckling, 1976; Watts & Zimmerman, 1986). Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat in de eerste jaren van een controletermijn de risicopremies voor eigen vermogen dalen en vervolgens weer stijgen naarmate de duur van de relatie tussen accountant en cliënt toeneemt (Boone, Khurana & Raman,

2008). Een andere studie toont echter aan dat de duur van de controletermijn een positieve invloed heeft op de ratings van obligaties (Mansi, Maxwell & Miller, 2004). Verder wordt duidelijk dat de invloed van de gerapporteerde winst op de aandelenratings met toeneemende *tenure* (duur van de controletermijn) stijgt, maar dat er geen verband kan worden vastgesteld met ratings van obligaties (Ghosh & Moon, 2005). Een andere (analytische) studie komt tot de conclusie dat de positieve effecten van de toegenomen onafhankelijkheid hoger zijn dan de kosten van de verplichte roulatie, wanneer een beperkt aantal zeer grote bedrijven een controle vraagt (Gietzmann & Sen, 2002).

3.3 Gevolgen voor de mededinging van een verplichte kantoorroulatie

In het Verenigd Koninkrijk werden in 2010 99% (98%) van de *FTSE 100-bedrijven* (*FTSE 250-bedrijven*) door Big 4-accountantskantoren gecontroleerd, met slechts één Big 4-accountantskantoor dat 50% van de bedrijven controleerde (OFT, 2011). Tegen deze achtergrond werd door Barnier het effect van verplichte roulatie op de marktconcentratie besproken (Europese Commissie, 2011). Zo wordt aan de ene kant gesteld dat verplichte roulatie de deuren zou openen voor de kleinere kantoren (Mamat, 2006). Aan de andere kant is evenzeer denkbaar dat de invoering van een verplichte roulatie leidt tot een verdere toename van de concentratie in de auditmarkt, omdat grote bedrijven meestal switchen tussen Big 4-kantoren (European Commission, 2011). Bovendien zou de internationale structuur van veel bedrijven kunnen verhinderen dat kleinere, meer nationaal georiënteerde accountantskantoren worden benoemd (Beattie, Goodacre & Fearnley, 2003; Véron, 2007). Klijnsmit en Wallage (2012) stellen in hun analyse in vraag of er ten aanzien van 'marktconcentratie en gebrek aan keuze' überhaupt sprake is van een probleem. Verder is het mogelijk dat aan de kant van auditcommissies reserveringen bestaan of kleinere kantoren de middelen en de nodige expertise hebben om een hoogwaardige controleopdracht te leveren (IDW, 2012b; BDO, 2010; 2011; GT, 2009). Deze tweede opvatting is consistent met de resultaten van een Egyptische enquête onder beursgenoteerde ondernemingen. In dit onderzoek gaf slechts 16,7% van de ondervraagde bedrijven aan dat de onderneming niet noodzakelijkerwijs door een Big 4-kantoor gecontroleerd moet worden (Mohamed, 2010). Een verhoogde marktconcentratie als gevolg van de verplichte roulatie werd verder bevestigd in Zuid-Korea (Kwon, Lim & Simnett, 2010) en Italië (BDO, 2010; Mazars, 2011). In tegenstelling hiermee tonen echter de ervaringen in Canada en Spanje aan dat een tijdelijke verplichte roulatie van accountantskantoren kan leiden tot een revitalisering van de markt (GAO, 2003) (ook al was het tijdelijke karakter hiervan niet bewust gekozen).

4 Conclusie

In dit artikel is het effect van verplichte roulatie op de kwaliteit van accountantscontroles, de marktconcentratie, en de resulterende kosten besproken. Het hoofddar-gument vóór verplichte kantoorroulatie is een mogelijke verhoging van de onafhankelijkheid in wezen van de accountant, omdat een te langdurige controletermijn kan leiden tot de zogenaamde 'familiarity threat'. Ter-wijl experimenteel en analytisch onderzoek deze ver-wachting grotendeels bevestigt, laten resultaten van archiefonderzoek zien dat de duur van de relatie tussen accountant en cliënt geen of zelfs positieve effecten op de controlekwaliteit heeft. Er is dus vanuit archiefonder-zoek weinig steun voor deze verwachting. Experimenteel en enquêteonderzoek naar onafhankelijkheid in schijn toont echter wel aan dat verplichte roulatie positieve ef-fecten op de percepties van gebruikers kan hebben. Tegenstanders van verplichte roulatie wijzen vooral op het risico van gebrek aan cliënt- en industriespecifieke ken-nis in de eerste jaren van een nieuwe controleopdracht. Deze verwachting wordt inderdaad door een aantal archiefonderzoeken ondersteund. Verder wijst een groot deel van de discussie op het feit dat verplichte kantoor-roulatie tot hoge kosten kan leiden. Kostenstijging is met hoge zekerheid te verwachten, maar het is onduidelijk in hoeverre kosten veroorzaakt door onafhankelijkheids-problemen verhinderd kunnen worden. Ten slotte wer-den consequenties van verplichte roulatie op marktcon-centratie in dit artikel besproken. Het blijft ook hier een open vraag of verplichte roulatie zal leiden tot een transparantere markt of juist tot een verdere toename van de concentratie van de markt.

Gezien de omvangrijke ervaringen met verplichte roulatie, vooral in niet-Europese landen, lijkt een interna-tionale, niet alleen Europese dialoog veelbelovend. Bij-voorbeeld leek de tijdelijke introductie van verplichte roulatie in Canada de concurrentie op de controle-markt te stimuleren (GAO, 2003). De ervaringen van dit (tijdelijke) initiatief zijn slechts beperkt gedocu-menteerd, maar zouden een belangrijke bijdrage kun-nen leveren aan het huidige debat op Europees en Ne-derlands niveau. Benaderingen van andere landen zouden ook alternatieven voor de EU kunnen vormen.

In Nederland is reeds gekozen voor een maximale con-troletermijn van acht jaar, maar onderzoeksbevindingen

geven geen duidelijke 'optimale looptijd' aan. Om dit te bepalen dient het ontstaan van cliëntspecifieke kennis aan de ene kant tegen de onafhankelijkheid van de accountant aan de andere kant te worden afgewo-gen. In dit verband hebben verschillende studies aan-getoond dat vooral in de eerste drie jaar van een con-trole fouten optreden (Carcello & Nagy, 2004; St. Pierre & Andersen, 1984; Nashwa, 2004), hetgeen in-houdt dat minimaal deze periode nodig is om een vol-doende niveau van cliëntspecifieke kennis op te bou-wen. Een internationale vergelijking laat zien dat landen met verplichte roulatie de vraag van de ideale controletermijn verschillend beantwoorden. Zo is de termijn in Peru bij overheidsinstellingen slechts twee jaar, terwijl Brazilië vereist dat de roulatie in het geval van beursgenoteerde ondernemingen (met uitzonde-ring van banken) na vijf jaar of tien jaar plaatsvindt (Martinez & Reis, 2010). Bij een uitgebreide overwe-ging van de controletermijn zou ook besproken moe-ten worden of de roulatieperiode branchespecifiek moet worden gereguleerd om rekening te houden met de opbouw van cliëntspecifieke kennis. Ongeacht de specifieke politieke beslissing is het vanuit een onder-zoeksperspectief wenselijk een internationaal of ten-minste Europees geharmoniseerde regeling te vinden om onnodige complexiteit voor ondernemingen die in meerdere landen opereren te voorkomen.¹ ■

Dr. Anna Gold is universitair hoofddocent auditing aan de VU Universiteit Amsterdam.

Dr. Corinna Ewelt-Knauer is universitair docent account-ing en auditing aan de Westfälische Wilhelms-Universität Münster in Duitsland.

Prof. dr. Christiane Pott is hoogleraar accounting en audi-ting aan de Dortmund Technical University in Duitsland. Dit onderzoek werd ondersteund door subsidies van het Institute of Chartered Accountants of Scotland (ICAS) en het Scottish Accountancy Trust for Education and Re-search (SATER). Het volledige rapport is in het Engels be-schikbaar (zie Ewelt-Knauer, Gold & Pott, 2012). Wij ver-wijzen verder naar de inhoudelijke overeenkomsten met de Duitstalige bijdrage voor het praktijkblad Die Wirt-schaftsprüfung (Ewelt-Knauer, Gold & Pott, 2013a) en het Engelstalige artikel verschenen in Accounting in Europe (Ewelt-Knauer, Gold & Pott, 2013b).

Noten

■ Voor gedetailleerde aanbevelingen en analy-ses zie het complete ICAS-rapport op <http://icas.org.uk/MAFR/>.

- Abma, R. (2012). *Consultatiedocument accountancy (Brief aan Minister van Financiën)*. Geraadpleegd op http://www.eumedion.nl/nl/public/kennisbank/wet-en-regelgeving/2012-01_reactie_minfin_consultatie_accountancy.pdf.
- American Institute of Certified Public Accountants (AICPA) (2011). *Re: Request for public comment: concept release on auditor independence and audit firm rotation*. Geraadpleegd op <http://www.aicpa.org/interestareas/professionalethics/community/commentletters/downloadabledocuments/aicpa-letter-pcaob-concept-release-mfr.pdf>.
- American Institute of Certified Public Accountants (AICPA) (1978). *The commission on auditor's responsibilities: Report, conclusions and recommendations*. New York, NY: AICPA.
- Anoniem (2013). *News highlights for February 2013*. Geraadpleegd op <http://www.journalofaccountancy.com/Issues/2013/Feb/Highlights.htm>.
- Anoniem (2012). *Auditor independence and audit firm rotation*. Geraadpleegd op <http://www.accountingweb.com/topic/accounting-auditing/auditor-independence-and-audit-firm-rotation>.
- Anoniem (2011). *Deloitte: Barrière richt te zich eenzijdig op concurrentiebevorderende maatregelen*. Geraadpleegd op <http://www.accountancynieuws.nl/actueel/accountancymarkt/deloitte-barriere-richt-te-zich-eenzijdig-op.106819.lynkx>.
- Arel, B., Brody, R.G., & Pany, K. (2006). Findings on the effects of audit firm rotation on the audit process under varying strengths of corporate governance, *Advances in Accounting*, 22, 1-27.
- Arruñada, B., & Paz-Ares, C. (1997). Mandatory rotation of company auditors: A critical examination. *International Review of Law and Economics*, 17(1), 31-61.
- Autoriteit Financiële Markten (AFM) (2012a). *Analyse van wetgevingsvoorstellen van de Europese Commissie voor hervorming van de accountantsmarkt*. Geraadpleegd op <http://www.afm.nl/~media/Files/rapport/2012/analyse-wetgevingsvoorstellen-ec.ashx>.
- Autoriteit Financiële Markten (AFM) (2012b). *Voorstellen - verordening: Aanstelling van de accountantsorganisatie en verplichte roulatie*. Geraadpleegd op <http://www.afm.nl/nl/professionals/afm-voor/accountants/hervorming/voorstellen-verordening/aanstelling.aspx>.
- Barton, M. T. (2002). *Analysis of the mandatory auditor rotation debate*. University of Tennessee Honors Thesis Projects. Geraadpleegd op http://trace.tennessee.edu/utk_chanhono-proj/512.
- Bates, H. L., Ingram, R. W., & Reckers, P. M. J. (1982). Auditor-client affiliation: The impact on materiality. *Journal of Accountancy*, 153(4), 60-63.
- BDO (2011). *PCAOB release no. 2011-006, rulemaking docket matter no. 037, Auditor independence and audit firm rotation*. Geraadpleegd op http://pcaobus.org/Rules/Rulemaking/Docket037/463_BDO.pdf.
- BDO (2010). *Green paper: Audit policy. Lessons from the crisis*. Geraadpleegd op http://www.bdo.ru/media/press/current_events/green-paper/The_BDO_Network.pdf.
- BDO Seidman (2003). *Re: Release no. 33-8154, Strengthening the commission's requirements regarding auditor independence, file no. S7-49-02*. Geraadpleegd op <http://www.sec.gov/rules/proposed/s74902/bdoseidman1.htm>.
- Beattie, V., Goodacre, A., & Fearnley, S. (2003). And then there were four: A study of UK market concentration – causes, consequences and the scope for market adjustment. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 11, 250-265.
- Bigus, J., & Zimmermann, R.C. (2007). Unabhängigkeit und Regulierung von Abschlussprüfern – neuere Entwicklungen in den USA, Europa und in Deutschland. In T. Eger and H.B. Schäfer (Ed.), *Ökonomische Analyse der deutschen Zivilrechtsentwicklung* (pp. 554-590). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Boone, J., Khurana, I., & Raman, K. K. (2008). Audit firm tenure and the equity risk premium. *Journal of Accounting Auditing and Finance*, 23, 115-140.
- Cameran, M., Merlotti, E., & Di Vincenzo, D. (2005). *The audit firm rotation rule: A review of the literature* (Working paper, Bocconi University). Geraadpleegd op <http://ssrn.com/abstract=825404>.
- Cameran, M., Prencipe, A., & Trombetta, M. (2008). *Earnings management, audit tenure and auditor changes: Does mandatory auditor rotation improve audit quality?* (Working paper, Bocconi University). Geraadpleegd op http://www.nhh.no/Files/Filer/institutter/for/seminars/accounting_management_science/2008_spring/020408.pdf.
- Carcello, J. V., & Nagy, A. L. (2004). Audit firm tenure and fraudulent financial reporting. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 23(2), 55-69.
- Carcello, J. V., Neal, T. L. (2000). Audit committee composition and auditor reporting. *The Accounting Review*, 75(4), 453-467.
- Chen, C.-Y., Lin, C.-J., & Lin, Y.-C. (2008). Audit partner tenure, audit firm tenure, and discretionary accruals: Does long auditor tenure impair earnings quality? *Contemporary Accounting Research*, 25(2), 415-445.
- Chi, W., & Huang, H. (2005). Discretionary accruals, audit-firm tenure and audit-partner tenure: Empirical evidence from Taiwan. *Journal of Contemporary Accounting & Economics*, 1(1), 65-92.
- Conference Board Commission on Public Trust and Private Enterprise (2003). *Findings and recommendations, part 2: corporate governance, part 3: audit and accounting*. Geraadpleegd op http://www.conference-board.org/pdf_free/SR-03-04.pdf.
- Consumer Federation of America (CFA) (2011). *PCAOB Release No. 2011-006, docket matter no. 37 – concept release on auditor independence and audit firm rotation*. Geraadpleegd op http://pcaobus.org/rules/rulemaking/docket037/release_2011-006.pdf.
- Copley, P.A., & Doucet, M.S. (1993). Auditor tenure, fixed fee contracts, and the supply of substandard single audits. *Public Budgeting & Finance*, 13(3), 23-35.
- Davis, L. R., Soo, B. S., & Trompeter, G. M. (2009). Auditor tenure and the ability to meet or beat earnings forecasts. *Contemporary Accounting Research*, 26(2), 517-548.
- Deis, D., & Giroux, G. (1996). The effect of auditor changes on audit fees, audit hours, and audit quality. *Journal of Accounting and Public Policy*, 15(1), 55-76.
- Dijsselbloem, J.R.V.A. (2013). *Beantwoording Kamervragen verplichte roulatie voor accountants*. Geraadpleegd op <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/05/31/beantwoording-kamervragen-verplichte-roulatie-accountants.html>.
- Dopuch, N., King, R.R., & Schwartz, R. (2001). An experimental investigation of retention and rotation requirements. *Journal of Accounting Research*, 39(1), 93-117.
- Ebimobowei, A., & Keretu, O.J. (2011). Mandatory rotation of auditors on audit quality,

- costs and independence in South-South, Nigeria. *International Business Management*, 5(3), 166-172.
- Eimers, P.W.A. (2012). Barriër en de consequenties voor de (internationale) controleomgeving. Epiloog. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 86(5), 211-216.
 - Elitzur, R., & Falk, H.F. (1996). Planned audit quality. *Journal of Accounting and Public Policy*, 15(3), 247-269.
 - Ernst & Young (2012). *Thema: Nieuwe regels voor accountants*. Geraadpleegd op [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Inform_juli_2012/\\$FILE/Inform%20juli%202012.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Inform_juli_2012/$FILE/Inform%20juli%202012.pdf).
 - Ernst & Young (2011). *PCAOB rulemaking docket matter no. 37 – Concept release on auditor independence and audit firm rotation*. Geraadpleegd op http://pcaobus.org/Rules/Rulemaking/Docket037/063_EY.pdf.
 - European Commission (2011). *Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2006/43/EC on statutory audits of annual accounts and consolidated accounts*. Geraadpleegd op http://ec.europa.eu/internal_market/auditing/docs/reform/COM_2011_778_en.pdf.
 - European Commission (2006). *Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council on statutory audits of annual accounts and consolidated accounts, amending Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC and repealing Council Directive 84/253/EEC*. Geraadpleegd op <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:157:0087:0107:EN:PDF>.
 - Ewelt-Knauer, C., Gold, A., & Pott, C. (2013a). Rotation von Prüfungsgesellschaften – Internationale Bestandsaufnahme und empirische Befunde. *Die Wirtschaftsprüfung*, 66(3), 125-133.
 - Ewelt-Knauer, C., Gold, A., & Pott, C. (2013b). Mandatory audit firm rotation: A review of stakeholder perspectives and prior research. *Accounting in Europe*, 10(1), 27-41.
 - Ewelt-Knauer, C., Gold, A., & Pott, C. (2012). *What do we know about mandatory audit firm rotation?* Edinburgh: Institute of Chartered Accountants of Scotland. Geraadpleegd op <http://icas.org.uk/MAFR/>.
 - Financial Reporting Council (FRC) (2010). *Response to green paper "Audit policy: Lessons from the crisis"*. Geraadpleegd op <http://www.frc.org.uk/getattachment/a0285daf-f6eb-4171-9404-9013f7b617eb/FRC-response-to-Green-Paper-Audit-Policy-Lessons-from-the-Crisis.aspx>.
 - Financial Services Committee of the United States House of Representatives (FSC), (2013). A Bill to amend the Sarbanes-Oxley Act of 2002 to prohibit the Public Company Accounting Oversight Board from requiring public companies to use specific auditors or require the use of different auditor on a rotating basis. H.R.1564. Washington DC. Geraadpleegd op <http://financialservices.house.gov/uploadedfiles/bills-113hr1564ih.pdf>.
 - Gates, S., Lowe, J., & Reckers, P. (2007). Restoring public confidence in capital markets through auditor rotation. *Managerial Auditing Journal*, 22(1), 5-17.
 - Geiger, M.A., & Raghunandan, K. (2002). Auditor tenure and audit reporting failure. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, 21(1), 67-78.
 - Ghosh, A., & Moon, D. (2005). Auditor tenure and perceptions of audit quality. *The Accounting Review*, 80(2), 585-612.
 - Gietzmann, M.B., & Sen, P.K. (2002). Improving auditor independence through selective mandatory rotation. *International Journal of Auditing*, 6(2), 183-210.
 - Grant Thornton (2009). *Audit rotation policy good for companies*. Geraadpleegd op <http://www.grantthornton.co.nz/Press/2009-press-releases/audit-rotation-policy-good-for-companies.html>.
 - Hatfield, R.C., Jackson, S., & Vandervelde, S.D. (2011). The effects of prior auditor involvement and client pressure on proposed audit adjustments. *Behavioral Research in Accounting*, 23(2), 117-130.
 - Hussey, R., & Lan, G. (2001). An examination of auditor independence issues from the perspectives of U.K. finance directors. *Journal of Business Ethics*, 32(2), 169-178.
 - Institut der Wirtschaftsprüfer (IDW) (2012a). *Reform must serve audit quality: IDW submission to the German government regarding the European system for audits*, press release 1/2012. Geraadpleegd op http://www.idw.de/idw/download/Presseinfo_1_2012_englisch.pdf?id=615074&property=Datei.
 - Institut der Wirtschaftsprüfer (IDW) (2012b). *IDW comments on the proposals put forward by the European Commission*. Geraadpleegd op http://www.idw.de/idw/download/Ab-schlusspruefung_Reform_IDWanBundesregierung_englisch.pdf?id=615120&property=Inhalt.
 - International Federation of Accountants (IFAC) (2008). *Code of ethics for professional accountants*. Geraadpleegd op <http://www.ifac.org/sites/default/files/publications/files/ifac-code-of-ethics-for.pdf>.
 - Irvine, J. (2013). *Econ committee votes against mandatory rotation*. Geraadpleegd op <http://economia.icaew.com/news/march-2013/econ-committee-votes-against-mandatory-rotation>.
 - Iyer, V., & Rama, D. (2004). Clients' expectations on audit judgment: A note. *Behavioral Research in Accounting*, 16(1), 63-74.
 - Jackson, A. B., Moldrich, M., & Roebuck, P. (2008). Mandatory audit firm rotation and audit quality. *Managerial Auditing Journal*, 23(5), 420-437.
 - Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). The theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305-360.
 - Johnson, S. (2012). *CFOs shout down idea of mandatory auditor rotation*. Geraadpleegd op http://www3.cfo.com/article/2012/3/auditing_auditor-rotation-pcaob-cfos-concept-release.
 - Kaplan, S., & Mauldin, E. (2008). Auditor rotation and the appearance of independence: Evidence from non-professional investors. *Journal of Accounting and Public Policy*, 27(2), 177-192.
 - Kim, J-B, Min, C.-K., & Yi, C.H. (2004). *Selective auditor rotation and earnings management: Evidence from Korea* (Working paper, City University of Hong Kong). Geraadpleegd op <http://ssrn.com/abstract=560522>.
 - Klijnsmit, P., & Wallage, Ph. (2012). Barriër en de markt voor accountantscontrole: "markt-concentratie en gebrek aan keuze". *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 86(5), 198-210.
 - Knechel, W. R., & Vanstraelen, A. (2007). The relationship between auditor tenure and audit quality implied by going concern opinions. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, 26(1), 113-131.
 - KPMG (2013). *Commissaris ziet weinig in verplichte rotatie accountant*. Geraadpleegd op <http://www.kpmg.com/nl/nl/issuesandinsights/articlespublications/persberichten/pages/commissaris-ziet-weinig-in-verplichte-rotatie-accountant.aspx>.
 - KPMG (2011). *Re: PCAOB rulemaking docket matter no. 37: Concept release on independence and mandatory audit firm rotation*. Geraadpleegd op http://pcaobus.org/Rules/Rule-making/Docket037/337_KPMG.pdf.
 - KPMG (2010). *European commission green paper – Audit policy: Lessons from the crisis*. Geraadpleegd op <http://www.kpmg.com/UK/>

- en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/PDF/Latest%20News/KPMG_Green_Paper_response.pdf.
- Krishnan, J., & Krishnan, J. (1996). The role of economic trade-offs in the audit opinion decision: An empirical analysis. *Journal of Accounting, Auditing, and Finance*, 11(4), 565-586.
 - Kwon, S.Y., Lim, Y.D., & Simnett, R. (2010). *Mandatory audit firm rotation and audit quality: Evidence from the Korean audit market* (Working paper, Korea University and University of New South Wales). Geraadpleegd op <http://ssrn.com/abstract=1764343>.
 - Levinthal, D.A., & Fichman, M. (1988). Dynamics of interorganizational attachments: Auditor-client relationships. *Administrative Science Quarterly*, 33(3), 345-369.
 - Majoor, G.C.M., & Roos, A.R. (2011). Intern rouleren accountant voldoet. *Financieel Dagblad*, 6 september. Geraadpleegd op <http://www.accountant.nl/Accountant/Opinie/Meningen/Intern+rouleren+accountants+voldoet.aspx>.
 - Mamat, S. (2006). *Mandatory audit firm rotation: The perception of Malaysian public listed companies* (Master's thesis, Universiti Teknologi Mara). Geraadpleegd op <http://eprints.uitm.edu.my/3549/>.
 - Mansi, S.A., Maxwell, W.F., & Miller, D.P. (2004). Does auditor quality and tenure matter to investor? Evidence from the bond market. *Journal of Accounting Research*, 42(4), 775-793.
 - Martinez, A.L., & Reis, G.M.R. (2010). *Audit firm rotation and earnings management in Brazil*. Geraadpleegd op <http://ssrn.com/abstract=1640260>.
 - Mazars (2011). *PACOB rulemaking docket matter no. 37 concept release on auditor independence and audit firm rotation*. Geraadpleegd op http://pcaobus.org/Rules/Rulemaking/Docket037/482_WeiserMazars_LL.pdf.
 - Mohamed, D.M. (2010). *The impact of the auditor rotation on the audit quality: A field study from Egypt* (Working Paper, German University in Cairo). Geraadpleegd op <http://ssrn.com/abstract=1676224>.
 - Moody, M., Pany, K.J., & Reckers, P.M.J. (2006). Strong corporate governance and audit firm rotation: Effects on judges' litigation judgments. *Accounting Horizons*, 20(3), 253-270.
 - Myers, J., Myers, L.A., & Omer, T.C. (2003). Exploring the term of auditor-client relationship and the quality of earnings: A case for mandatory auditor rotation? *The Accounting Review*, 78(3), 779-799.
 - Nashwa, G. (2004). Auditor rotation and the quality of audits. *The CPA Journal*, 74(12), 22-26.
 - Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (NBA), (2012). NBA Alert 27: Scheiding controlediensten & andere werkzaamheden en verplichte kantoorrotatie naar aanleiding van de inwerkingtreding van de Wet op het Accountantsberoep. Geraadpleegd op <http://www.nba.nl/Documents/Tools%20Vaktechniek/nba-alerts/NBA%20Alert%2027%20jan13.pdf>.
 - Nelson, M.W. (2009). A model and literature review of professional skepticism in auditing. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, 28(2), 1-34.
 - Nieuw Amerongen, C.M. van, & Quadackers, L.M. (2012). 'Barrier' en de professioneel-kritische instelling van de accountant. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 86(5), 176-184.
 - Office of Fair Trading (OFT) (2011). *Understanding commissioning behaviors - Commissioning and competition in the public sector*. Geraadpleegd op http://www.oft.gov.uk/shared_oftr/reports/comp_policy/commissioning+competition.pdf.
 - O'Keefe, T.B., Simunic, D.A., & Stein, M.T. (1994). The production of audit services: Evidence from a major public accounting firm. *Journal of Accounting Research*, 32(2), 241-261.
 - O'Leary, C., & Radich, R. (1996). Audit firm rotation and independence: Australian evidence. *Accountability and Performance*, 2(3), 37-58.
 - PricewaterhouseCoopers (PwC) (2012). *Point of view: Mandatory audit firm rotation. Why other changes would be better for investors*. Geraadpleegd op http://www.pwc.com/en_US/us/point-of-view/assets/mandatory-audit-firm-rotation.pdf.
 - PricewaterhouseCoopers (PwC) (2011). *RE: PCAOB rulemaking docket matter no. 37, concept release on auditor independence and audit firm rotation*. Geraadpleegd op http://pcaobus.org/Rules/Rulemaking/Docket037/429_PwC.pdf.
 - Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB) (2011). *Concept release on auditor independence and audit firm rotation, PCAOB Release No. 2011-006, August 16, 2011*. Geraadpleegd op http://pcaobus.org/Rules/Rulemaking/Docket037/Release_2011-006.pdf.
 - Raghunathan, B., Lewis, B.L., & Evans, J.H. III (1994). An empirical investigation of problem audits. *Research in Accounting Regulation*, 8, 33-58.
 - Roos, A.R. (2004). Rotatie van accountantskantoor of interne rotatie? *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 78(11), 472-478.
 - Roos, A.R. (2012). Voorstellen om de onafhankelijkheid van accountants te versterken. Rotatie, indienstreding bij controlecliënten en grenzen aan de toelaatbaarheid van dienstverlening, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 86(5), 185-197.
 - Ruiz-Barbadillo, E., Gomez-Aguilar, N., & Carrera, N. (2009). Does mandatory audit firm rotation enhance auditor independence? *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 28(1), 113-135.
 - Schipper, K., & Vincent, L. (2003). Earnings quality. *Accounting Horizons*, 17(Supplement), 97-110.
 - Solomon, I., Shields, M.D., & Whittington, R.O. (1999). What do industry specialist auditors know? *Journal of Accounting Research*, 37(1), 191-208.
 - St. Pierre, K., & Anderson, J. A. (1984). An analysis of the factors associated with lawsuits against public accountants. *The Accounting Review*, 59(2), 242-263.
 - Stice, J. D. (1991). Using financial and market information to identify pre-engagement factors associated with lawsuits against auditors. *The Accounting Review*, 66(3), 516-533.
 - Stringer, A. (2012). *Jury still out on audit firm rotation*. Geraadpleegd op <https://www.charteredaccountants.com.au/secure/mycommunity/blogs/astringer/Number%20one%20in%20Numbers%20blog/241/jury-still-out-on-audit-firm-rotation>.
 - Summer, M. (1998). Does mandatory rotation enhance auditor independence? *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 118, 327-359.
 - Teoh, S.H., & Wong, T.J. (1993). Auditor size and the earnings response coefficient. *The Accounting Review*, 68(2), 346-366.
 - Tysiac, K. (2013). *Europe takes step toward mandatory audit firm rotation*. Geraadpleegd op <http://www.journalofaccountancy.com/news/20137862.htm>.
 - United States General Accounting Office (GAO) (2004). *Mandatory audit firm rotation study: Study questionnaires, responses, and summary of respondents' comments*. Geraadpleegd op <http://www.gao.gov/assets/250/241492.pdf>.
 - United States General Accounting Office (GAO)

- (2003). *Report to the senate committee on banking, housing, and urban affairs and the house committee on financial services: Public accounting firms. Required study on the potential effects of mandatory audit firm rotation*. Geraadpleegd op <http://www.gao.gov/new.items/d04216.pdf>.
- Vandervelde, S. D. (2011). The effects of prior auditor involvement and client pressure on proposed audit adjustments. *Behavioral Research in Accounting*, 23(2), 117-130.
 - Vanstraelen, A. (2000). Impact of renewable long-term audit mandates on audit quality. *The European Accounting Review*, 9(3), 419-442.
 - Véron, N. (2007). *Transparency would help to address the audit market problem – Response to the consultation on the interim report of the market participants group on choice in the UK audit market*. Geraadpleegd op <http://www.bruegel.org/publications/publication-detail/publication/23-transparency-would-help-to-address-the-audit-market-problem/>.
 - VNO-NCW (2012). Accountancywet gaat onnodig miljoenen kosten, 11 mei, persbericht. Geraadpleegd op http://www.vno-ncw.nl/Publicaties/Nieuws/Pages/Accountancywet_gaat_onnodig_miljoenen_kosten_2246.aspx?source=%2fPages%2fZoek.aspx%3fk%3droulatie#.UjL3khn8LL8.
 - Walker, P.L., Lewis, B.L., & Casterella, J.R. (2001). Mandatory auditor rotation: Arguments and current evidence. *Accounting Enquiries*, 15, 209-242.
 - Wang, K.L., & Tuttle, B.M. (2009). The impact of auditor-client negotiation. *Accounting, Organizations and Society*, 34(2), 222-243.
 - Watts, R.L., & Zimmerman, J.L. (1986). *Positive accounting theory*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
 - Zeff, S.A. (2003). How the U.S. accounting profession got where it is today: Part I. *Accounting Horizons*, 17(3), 189-205.